

ПОД-СЕКЦІЯ 7. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Демчук А.М.

старший викладач кафедри цивільного права і процесу
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки**ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ЗІ ЗБЕРІГАННЯ НА ТОВАРНОМУ СКЛАДІ
В УКРАЇНІ**

Потреба дослідження інституту зберігання на товарному складі зумовлена відсутністю усестороннього наукового дослідження договірної конструкції складського зберігання і механізму правового регулювання цього інституту негативно позначилася на практиці застосування норм ЦК України, присвячених цьому виду договору. Положення щодо інституту зберігання на товарному складі не розвивають попередніх законодавчих напрацювань, вони недостатньо апробовані на практиці, не є вони й результатом глибоких теоретичних розробок. Такі причини пояснюють недосконалість (неповноту, суперечливість, недостатню конкретність) відповідних законодавчих положень, що викликає труднощі у правозастосуванні та нагальну потребу теоретичного обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення цього цивільного інституту.

Цивільно-правова теорія досягла найбільших здобутків у дослідженні даного інституту наприкінці XIX – на початку XX століття. Це пояснюється тим, що зберігання на товарному складі застосовувалося на території України до 1929 р., а основні його теоретичні дослідження припадають на період з 1864 до 1924 р. Відповідні положення були предметом дослідження таких відомих цивілістів, як С. Гейнц, М. В. Зімельова, А. М. Долматовський, С. М. Ландкоф.

Дослідження інституту зберігання на товарному складі для сучасного цивільного права України є новим, а тому праць, присвячених вивченню цього питання, вкрай мало. Окремі аспекти застосування положень ЦК України щодо регулювання відносин зберігання на товарному складі аналізували Е. М. Грамацький, О. В. Дзера, А. Р. Домбругова. Разом із тим, можна констатувати, що в українській цивільній науці питання договору зберігання на товарному складі висвітлювалися лише при коментуванні положень ЦК України та в окремих наукових статтях; комплексному та системному аналізу в українській науці цивільного права вони не піддавалися.

Передача речей на зберігання третім особам почало застосовуватися ще за часів Вавилону та Єгипту.

Античний період становлення відносин зі зберігання пов'язується з римським приватним правом, у процесі дисертаційного дослідження, в першу чергу, доцільно враховувати головні з праць на цю тему у галузі романістики, що має створити достатньо серйозні передумови для аналізу позицій з цього приводу, а також створити необхідну джерельну базу для аргументації походження та правової природи договору зберігання на товарному складі.

Інститут зберігання (*depositum*) був відомий римським юристам. Одним з видів договору зберігання і найбільш наближеним до договору зберігання на товар-

ному складі був іррегулярний схов (*depositum irregulare*). Предметом звичайного договору зберігання були індивідуально визначені речі. Однак іноді виникала потреба передати на зберігання речі, що мали родові ознаки (наприклад, зерно, вовну). Якщо родові речі при цьому були якимось чином індивідуалізовані (наприклад, зерно в мішках, вовна в скринях), це був звичайний договір зберігання, якщо ні, тоді це був іррегулярний схов. У такому разі речі депонента переходили у власність депозитарія, який мав потім повернути не обов'язково ті самі речі, але таку саму їх кількість. Цей договір був подібний до договору позики, але відрізнявся каузою.[15]

Давньоруський період розвитку відносин зі зберігання виробив загальні положення про зберігання, які були рецепційовані з римського права, і були сприйняті власне правом Київської Русі. Перші письмові згадки про регулювання відносин зберігання у слов'янських народів відносять саме до часів "Руської правди". Однак "Руська правда" не містить положень про регулювання відносин зберігання на складах через те, що їх на той час не існувало, а оптова торгівля купців ще не мала поширеного характеру.[1]

Протягом XIV ст. половина території Київської держави – Берестейщина, Пінщина, Чернігово-Сіверщина, частина Волині – перейшли під владу Великого королівства Литовського, а Галичина та інша частина Волині – під владу Королівства Польського. Решта території України перебувала у складі Руської держави. Тому ще одним джерелом, з якого ми можемо довідатися про відносини зберігання того часу, є Псковська судна грамота, датована XIV–XV ст.

Проаналізувавши подальший розвиток відносин зберігання, варто зауважити, що, на думку дослідників цього історичного періоду, Псковська судна грамота посідала особливе місце в розвитку договору зберігання. У ній уперше закладено основи розвитку зберігання на товарному складі, а при укладенні самого договору вимагалось дотримання низки формальностей. Якщо виникали спори щодо кількості і виду товару, який зберігався, вже недостатньо було лише присягти свідка, а вимагалась наявність запису (доска) тобто письмової форми договору.[1]

Еволюцію правових норм староруської держави дозволяють простежити берестяні грамоти. Вони не лише містили норми цивільного права, а й ілюстрували реальне застосування цих норм у цивільному обороті. Серед берестяних грамот три присвячені безпосередньо договору зберігання (№ 141, 413, 414) [107], а саме: товарному зберіганню, зберіганню в церковних підвалах і зберіганню "під замком". Таким чином, староруське право регулювало укладення договору торгового зберігання, який був прообразом договору зберігання на товарному складі.

У Великому Королівстві Литовському відносини зберігання на товарному складі були врегульовані розділом VII, арт. XXX Литовського статуту "зберігач зобов'язаний був зберігати річ так, щоб у випадку пожежі або крадіжки вона могла загинути або бути викрадена лише з майном зберігача. У випадку загибелі речі обов'язково потрібно було заявити про це в письмовому порядку до суду. Також розділ VII, арт. XXX, § 2 передбачав можливість так званого закритого зберігання. Згідно зі змістом цієї статті поклаждодавцеві головним чином забезпечувався захист від надмірної цікавості зберігача. [14, с.35 – 263]

Отже право того часу багато в чому перейняло правові підходи до зберігання з римського права. Суб'єктами договору зберігання того періоду могли бути будь-

які особи, здатні здійснювати операції, а покладавцями за договором складського зберігання могли бути лише купці (торгові люди). Об'єктом договору складського зберігання були тільки речі, призначені для обміну або продажу, тобто товари.

Наступний етап розвитку договору зберігання на товарному складі розпочинається зі встановлення в Стоглаві [13, с.67] обов'язкової письмової форми договору зберігання за участю монахів та духівництва, що в подальшому, Указом царя Михайла Федоровича від 7 серпня 1635 року, стало обов'язковим для усіх верств населення. [5, с.17]

Новим періодом розвитку відносин зберігання є період формалізації, що відповідало новим економічним реаліям, стало прийняття Зведення законів Російської імперії. З розділу V книги IV Зведення законів Російської імперії “Про здачу і прийом на збереження, або про поклажу” впливало таке:

- передавати на зберігання майно могли тільки власник або його представник;
- зберігання завжди було реальним договором;
- письмова форма договору зберігання не була однією з умов його дійсності;
- при вирішенні питання про відповідальність зберігача основним визнавався такий критерій, як необхідність ставитися до чужої речі, як до своєї;
- зберігач не мав права користуватися переданими йому на зберігання речами;
- зберігання передбачалося безвідплатним, але з правом зберігача на відшкодування необхідних витрат;
- детально визначалося коло тих доказів, що повинні надаватись на підтвердження передання речі на зберігання, при цьому допуск свідків виключався;
- за неповернення на першу вимогу речі зберігач повинен був відшкодувати поклажодавцю збитки і виплатити “узаконені відсотки” (6 % річних);
- якщо зберігача визнавали банкрутом передане йому на зберігання майно не включалося в конкурсну масу і підлягало поверненню поклажодавцям.

У Російській імперії права регламентація діяльності товарних складів і, відповідно, договорів зберігання на товарному складі не здійснювалася до 80-х років XIX ст. Це було пов'язано з відсутністю потреби в регулюванні такого роду відносин. Зведення законів цивільних (Том X. Зведення законів Російської імперії, видання 1913 р.) (далі – Зведення законів) містило лише загальні норми про договір зберігання. Це пояснювалося тим, що паралельно з чинним цивільним правом у Російській імперії відбувалося формування торгового права, до якого, зокрема, відносили норми, що регулювали зберігання на товарних складах.

Отже, до 1888 р. через відсутність спеціального нормативного акта, який би регулював відносини зберігання на товарному складі, при прийомі товарів товарним складом на зберігання сторони договору могли керуватися лише загальними положеннями про договір зберігання.

30 березня 1888 р. Державна рада Російської імперії затвердила Положення про товарні склади (надалі – Положення 1888 р.). Саме цей документ поклав початок правовому регулюванню інституту зберігання на товарних складах у дореволюційній Росії і закріпив порядок створення та принципи діяльності товарних складів. Крім того, Статут торговий (мається на увазі текст 1909 р.) мав спеціальний розділ “Про товарні склади”.

Зважаючи на специфіку такого роду організацій і особливий інтерес до них з

боку держави, зберігання на складі здійснювалося у спеціальному режимі. Зокрема, в Росії це означало дозвільну систему створення: зареєструвати товарний склад могли лише з дозволу міністра торгівлі і промисловості.

Публічність складських операцій на той час виражалася в гарантіях, що їх надавали потенційним кредиторам. Так, заборонялася застава самої будівлі з урахуванням того, що саме це майно могло стати найбільш надійним джерелом покриття боргів. До тих же публічних елементів правового режиму товарного складу можна було віднести передбачену Торговим статутом можливість проводити ревізії їх діяльності Міністерством фінансів, а також публікації таблиць природного спаду товарів, які зберігалися. [16, с.149-158]

Одна із перших дослідників відносин зберігання на товарному складі М. В. Зімельова відзначила, що “товарні склади набули характеру самостійних підприємств тільки тоді, коли в розвитку торгівлі позначилося прагнення до винесення поза її безпосередні межі всіх так званих допоміжних операцій, тобто операцій, не спрямованих безпосередньо на обмін. На ґрунті цієї диференціації зберігання товарів і одержало своє юридичне оформлення в створенні інституту зберігання на товарних складах, який повинен бути визначений як відплатне зберігання чужих товарів у спеціально пристосованих приміщеннях, що здійснюється у вигляді промислу”.[3]

Слід також зважати на той історичний факт, що не всі землі сучасної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. перебували у складі Російської імперії, оскільки частина їх, а саме Східна Галичина та Північна Буковина, перебували у складі Австро-Угорської імперії. Тому в контексті історичної характеристики правових джерел варто згадати і про Австрійський цивільний кодекс.[2] Згідно з 20-м Головним ділом Австрійського цивільного кодексу було врегульовано відносини зберігання (переховання).

Зокрема, в цьому кодексі було визначено порядок укладення попереднього та основного договорів зберігання. Головним же обов’язком зберігача, згідно з нормою § 961, було: “берегти пильно повірені йому речі, а через визначений час повернути їх поклаждавцеві в тому самому стані, в якому він їх отримав, з усім приростом”. [79] Кодекс передбачав також і інші випадки повернення речі поклаждавцеві. Досить детально були врегульовані відносини зберігання речі “під замком чи печаткою”. Австрійський цивільний кодекс поширював загальні положення про регулювання відносин зберігання на договір зберігання на товарному складі. А отже на той час відносини зберігання на товарному складі не мали яскраво вираженого характеру.

Період формування єдиної системи товарних складів характеризується тим, що система радянського законодавства з 1922 р. і аж до 1964 р. не містила положень, які б регулювали діяльність товарних складів. Так, Цивільний кодекс УСРР 1922 р. (далі – ЦК УСРР 1922 р.) не містив норм про договір складського зберігання, як, утім, і про сам договір зберігання, тож діяльність складів регулювала лише низка підзаконних актів, прийнятих на союзному і республіканському рівнях.

Період нової економічної політики відзначився прийняттям єдиного акту, прийнятим на союзному рівні, яким була Постанова Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР “Про документи, які видаються товарними складами при прийманні товарів на зберігання” від 4 вересня 1925 р. (далі – Постанова про документи 1925 р.). Цей документ достатньо детально регламентував порядок

видачі товарними складами складських документів; у п. 1 цієї постанови було також зазначено, подібно до Положення 1888 р., що прийом товарів на зберігання може здійснюватися як із знеособленням, так і без знеособлення, тобто, по суті, було визначено два види складського зберігання, які вже стали традиційними. Ухвалою Наркомторгу СРСР були затверджені Тимчасові правила “Про порядок зберігання товарів на товарних складах загального користування” від 8 вересня 1925 р., які закріплювали положення про порядок визначення розміру платежів за користування послугами складу, за операції, що їх здійснювали товарні склади. На виконання Постанови про документи 1925 р. Наркомторг СРСР 12 квітня 1927 р. прийняв Інструкцію “Про порядок видачі дозволів товарним складам на видачу свідоцтв у прийманні товарів на зберігання”.

Отже, у той період система законодавства, яка регулювала діяльність товарних складів, була неповною. На союзному рівні існував єдиний акт, що визначав порядок видачі складських документів. А порядок прийому товарів складом, права й обов’язки поклажодавця та зберігача, порядок зберігання товару і т. д. регламентували акти республіканського рівня.

Існувала також відмінність у межах системи правового регулювання діяльності товарних складів залежно від того, у якій галузі економіки вони функціонували. Так, на рівні республіки окремо регламентувалася діяльність товарних складів, що спеціалізуються на зберіганні зерна – елеваторів і холодильників. Окремо регулювалася діяльність залізничних складів. Така диференціація свідчила про те, що від самого початку появи нормативних актів про товарні склади виникла тенденція щодо відособлення правового регулювання їх діяльності в різних галузях народного господарства, яка не тільки зберігалася, а й посилювалася з часом.

Зберігав своє значення і головний принцип, закладений в основу відносин зберігання на товарному складі – видача спеціалізованих складських документів, що дають змогу їх власнику здійснювати продаж товарів, які зберігаються на складі, або віддавати ці товари в заставу. Водночас окремого правового акта, який би містив норми про договір складського зберігання загалом, не існувало ні на союзному, ні на республіканському рівнях.

Прийняті основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджені Законом СРСР від 8 грудня 1961 р., розпочали новий період – період стагнації, характерною рисою якого було відсутність норм, які б регулювали відносини зберігання на товарному складі.[6]

Однак, уже до Цивільного кодексу УРСР 1963 р. увійшов розділ 36, присвячений схову. Цей розділ містив 11 статей і не встановлював спеціального регулювання окремих видів зберігання. У цьому кодексі не було окремих норм присвячених договору зберігання на товарному складі.

Отже, у цей період зобов’язання зі складського зберігання регулювалося загальними нормами, що містилися у розділі 36 ЦК УРСР 1963 р., та відомчими актами. Характеризуючи законодавство про зберігання того періоду, О. С. Іоффе вказував, що численні підзаконні акти “характеризують властиві лише певним видам зберігання специфічні моменти. Коли ж щодо цих видів зберігання виникають питання загального характеру або коли їх регулювання не здійснюється спеціальними нормативними актами, слід керуватися нормами ЦК, присвяченими договору зберігання за-

галом”.[4]

Із проголошенням незалежності України та розвитком ринкової економіки, розпочався сучасний період розвитку зберігання на товарному складі, коли постала потреба нормативно закріпити відносини складського зберігання. Нормативним актом, який заклав основи діяльності товарного складу та правового регулювання відносин складського зберігання, був Закон України від 4 липня 2002 р. “Про зерно і ринок зерна на Україні”.[11] Цей закон визначає державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного сектору економіки агропромислового комплексу України і спрямований на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва і формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насіннєвому та фуражному зерні, нарошування його експортного потенціалу. Саме Закон України “Про зерно і ринок зерна на Україні” в нормі статті 26 розділу VI закріпив визначення договору складського зберігання, в якому і зазначив усі істотні умови цього договору. Закон також містить визначення і види складських документів, що надалі було розвинуто в ЦК України.

Із прийняттям ЦК України було заповнено прогалину, що існувала в межах цивільного законодавства початку ХХІ ст. щодо інституту складського зберігання. У ЦК України відносинам зберігання присвячено главу 66. Ця глава містить загальні положення про зберігання, а окремий § 2 врегульовує відносини складського зберігання. Норми § 3 регулюють інші спеціальні види зберігання, крім складського. Наявність цього розділу є серйозною модифікацією національного законодавства про зберігання, оскільки вперше складське зберігання врегульовано на рівні кодифікованого нормативного акта; також уперше в ЦК України введено поділ окремих глав на параграфи, присвячені спеціальним видам тих або інших договорів. Такий поділ глави 66 ЦК України і врегулювання положень про складське зберігання окремим параграфом означає, що зберігання виділено в окремий договір і поставлено в один ряд із такими найбільш поширеними договорами, як купівля-продаж, оренда тощо. Безпосередньо договору зберігання на товарному складі присвячені ст. 959–966 глави 66 ЦК України.

Подальший розвиток відносин зберігання на товарному складі отримали у Законі України від 23 грудня 2004 р. “Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва”.[12] який покликаний урегулювати діяльність товарних складів. У доповнення § 2 розділу 66 ЦК України і Закону України “Про зерно і ринок зерна на Україні”, Закон України “Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва” визначає механізм здійснення складських операцій із використанням складських свідоцтв. Зокрема, він регулює правовідносини, пов’язані з оформленням, видачею, погашенням простих і подвійних складських свідоцтв, визначає порядок їх реєстрації та спрямований на створення правових, економічних, організаційних умов функціонування цих документів під час зберігання товарів на товарних складах.

На рівні підзаконних нормативних актів норми, спрямовані на забезпечення регулювання відносин складського зберігання, обороту складських документів, містяться в актах, присвячених забезпеченню сертифікації складів, веденню реєстру складських документів та ін. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2003 р. “Про забезпечення сертифікації зернових складів на відповідність послуг із

зберігання зерна та продуктів його переробки, запровадження складських документів на зерно” [10] визначає порядок випуску бланків складських документів на зерно, їх передання та продаж зерновим складам, затверджує зразки бланків подвійного і простого складських свідоцтв, складської квитанції, затверджує Типовий договір складського зберігання зерна. Однак цей нормативний акт регулює відносини складського зберігання лише щодо зерна, інші ж товари залишаються поза увагою законодавця. Положення, затверджене наказом Міністерства аграрної політики України від 27 червня 2003 р. “Про затвердження Положення про обіг складських документів на зерно”;[7] визначає загальні положення обліку та обороту, надходження та використання бланків складських документів на зерно, обороту складських свідоцтв та складських квитанцій, порядку здійснення передавальних написів, передання та повернення складських документів, а також порядку погашення та їх зберігання. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2004 р. “Про забезпечення реалізації деяких положень Закону України “Про зерно та ринок зерна в Україні” [9] затверджує “Порядок ведення реєстру складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання”, згідно з яким, здійснюється реєстрація складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання, забезпечується проведення моніторингу ринку зерна, надання юридичним та фізичним особам інформації про прийняте на зберігання зерно та про видані складські документи. Наказ Міністерства аграрної політики України від 11 серпня 2005 р. “Про затвердження Порядку ведення основного реєстру складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання, і реєстру зернового складу” [8], спрямований на виконання статей 36, 45 Закону України “Про зерно та ринок зерна в Україні”, постанови Кабінету Міністрів України “Про забезпечення реалізації деяких положень Закону України “Про зерно та ринок зерна в Україні” з метою проведення моніторингу ринку зерна і забезпечення його стабільного функціонування, надання юридичним та фізичним особам відомостей про прийняте на зберігання зерно та про видані складські документи. Чітке нормативне регулювання відносин зберігання зерна на складах потрібне для того, щоб забезпечити функціонування та стабільний розвиток складського зберігання зерна.

Література:

1. Гейнц С. Исторический очерк развития договора поклажи по русскому праву / С. Гейц. – СПб., 1912. – 88 с.
2. Дністрянський С. Цивільне право. В 2 т. Т. 1 / С. Дністрянський. – Відень : Друкарня А. Гольцгавзена, 1919. – 1053 с.
3. Зом Р. Институции : учебник истории и системы гражданского права / Р. Зом. – СПб. : , 1908. – 659 с.
4. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
5. Котелевская А. А. Правовое регулирование оборота простых и двойных складских свидетельств [Текст] : Дис... кан. юрид. наук: 12.00.03. / Котелевская А. А. – Москва, 2006. – 170с.
6. Основи цивільного законодавства Союзу РСР // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1991. –№ 26.– Ст. 733.

7. Положення про обіг складських документів на зерно : наказ Міністерства аграрної політики України від 27 червня 2003 р. № 198 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 30 (8 серп.). – Ст. 1571.
8. Порядок ведення основного реєстру складських документів на зерно та зерна, прийнятого на зберігання, і реєстру зернового складу : наказ Міністерства аграрної політики України від 11 серпня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 39 (14 жовт.). – Ст. 2501.
9. Про забезпечення реалізації деяких положень Закону України “Про зерно та ринок зерна в Україні” : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 46 (3 груд.). – Ст. 3053.
10. Про забезпечення сертифікації зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки, запровадження складських документів на зерно : Постанова Кабінету Міністрів України № 510 від 11 квітня 2003р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 16. – Ст. 706.
11. Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 4 липня 2002 р. № 37–IV зі змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 35 (30 серп.). – Ст. 258
12. Про сертифіковані товарні склади та прості і подвійні складські свідоцтва : Закон України від 23 грудня 2004 року № 2286–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6 (11 лют.). – Ст. 136
13. Российское законодательство X–XX веков / под ред. О. И. Чистякова В 9 т. М., 1984. Т.1. – 432 с.
14. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / [камэнт. і навук. апарат Я. А. Юхо, У. М. Сатолін, Т. І. Доўнар]. – Мінск : Тэсей, 2003.
15. Сухонос В. В. Правове регулювання цінних паперів в Україні : навч. посіб. / В. В. Сухонос, Ж. В. Завальна, М. В. Старинський ; за заг. ред. В. В. Сухоноса. – Суми : Унів. кн., 2005. – 327 с.
16. Трофімова О. В. Критерії класифікації цінних паперів за законодавством України / О. В. Трофімова // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 1. – С. 149–158.